

Türkiye'deki İşadamları Örgütlerinin Avrupalılaştırma Süreci

The Europeanization Process of Businessmen Organizations in Turkey

Zühal ÜNALP ÇEPEL¹

ÖZET

Avrupa Birliği'ne (AB) aday ve üye ülkelerde devam etmekte olan Avrupalılaştırma süreci ulusal alandaki işadamları örgütlerinin dönüşümüne temelde üç mekanizma ile katkı sağlamaktadır: 'AB fonları', 'AB müktesebatına uyum' ve 'sosyal öğrenme süreçleri'. Türkiye'nin 1995 yılında Gümrük Birliği Antlaşması'nı imzalamasından ötürü işadamları örgütleri Avrupalılaştırma sürecinden adaylık statüsü kazanılmadan önce etkilenmeye başlamıştır. Bu çalışmada liberal (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği-TÜSİAD ve İktisadi Kalkınma Vakfı-İKV), muhafazakar (Müstakil İşadamları Derneği-MÜSİAD, Anadolu Aslanları İşadamları Derneği-ASKON ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonu-TUSKON) ve yarı-kamusal (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği-TOBB) nitelikteki işadamları örgütlerinin Gümrük Birliği Antlaşması, Türkiye'nin aday ülke statüsü ve Ekonomik ve Sosyal Konsey'e bakış açılarının Avrupalılaştırma sürecinin etkisiyle nasıl şekillendiği tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: İşadamları örgütleri, Avrupalılaştırma, Türkiye-AB ilişkileri

ABSTRACT

The ongoing Europeanization process in candidate and member states of the European Union (EU) contributes the transformation of business organizations in national level by means of three mechanisms in principle: 'EU funds', 'harmonization with the EU acquis', and 'social learning processes'. Since Turkey has signed Customs Union Agreement in 1995, businessmen organizations has started to be influenced from the Europeanization process before gaining the candidacy status. In this paper, how liberal (Turkish Industrialists and Businessmen's Association-TUSIAD and Economic Development Foundation-İKV), conservative (Independent Businessmen Association-MUSIAD, Association of Anatolian Businessmen-ASKON and Turkish Confederation of Businessmen and Industrialists-TUSKON) and semi-public (The Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey) businessmen organizations have shaped their views on Customs Union Agreement, candidacy status of Turkey, and Economic and Social Council with the impact of Europeanization process.

Keywords: Businessmen organizations; Europeanization; Turkey-EU relations

1. GİRİŞ

Türkiye'de 1960'lardan 1980'lerin ilk yarısına kadar işadamları örgütleri, en önemli önceliklerinin barış ve istikrarın tesis edilmesi olduğuna inanmıştır (Ayberk, Boduroğlu, 1989). O dönemki politik ve ekonomik istikrarsızlık ortamının yanı sıra 'güçlü devlet geleneği' (Heper, 1991) de iş dünyası örgütlenmelerinin zayıf kalmasına sebep olmuştur. Bugünün işadamları örgütleri ise politik, ekonomik ve sosyo-kültürel konular hakkında daha çok görüş bildiren, iç politikada sesi daha çok duyulan, dış politikaya katkıda bulunan ve yurtdışı temaslarını giderek arttıran bir konumdadır.

İşadamları örgütlerinin özellikle 1990'lı yıllar itibariyle değişim göstermesinde liberal politikaların uygulanmaya başlanması ve Türkiye-AB ilişkilerinin önemli bir etkisi olmuştur. Bu çalışmada işadamları örgütleri liberal ve muhafazakar olarak nitelendirilmişse de bu nitelendirme örgütlerin siyasal perspektifleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Çünkü muhafazakar örgütler de ekonomi politikaları bakımından liberal özellikler taşımaktadır. 1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin aday ülke statüsünü

kazanmasına değin Türkiye-AB ilişkileri konusunda iş dünyasında ortak bir tavır sergilenmemiştir. Gerek 2004'ten günümüze hükümet politikalarının ve AB karar alıcılarının Türkiye-AB ilişkilerinin derinleştirilmesinden uzaklaşması gerekse AB üyeliğine verilen toplumsal desteğin oransal olarak azalması söz konusu olsa da Avrupalılaştırma süreci devam etmektedir. Çalışmada incelenen örgütlerden biri olan TOBB'un yarı resmi özellik taşıması, ekonomik faaliyette bulunan tüm kişi ve firmaların zorunlu olarak TOBB'a üye olması, üye olabilmenin ancak iki üyenin tavsiyesi ve Yönetim Kurulu'nda çoğunluk kararı ile mümkün olması demokratik bir açık oluşturmaktadır. TÜSİAD'ın 'patronlar kulübü' ya da 'zenginler kulübü' olarak değerlendirilmesi, MÜSİAD, ASKON ve TUSKON'un sadece muhafazakar-dindar kesimi temsil ettiklerini yazılı ve sözlü olarak iddia etmeleri, iş dünyası örgütlerinin ortak projelerde buluşmalarını çoğu zaman engellemektedir. Ancak işadamları örgütlerini aynı çatı altında buluşturan konulardan biri Türkiye'nin AB üyeliğidir. Örneğin 'Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu' üyeleri arasında TÜSİAD, MÜSİAD ve İKV yer almaktadır (İKV Bülten, 2011). AB,

¹ Dokuz Eylül Üniversitesi

üye ve aday ülkelerdeki sivil örgütlerin birlikte hareket etmesi, demokratik normları içselleştirmesi ve demokrasinin güçlenmesine katkı sağlamasına imkan vermektedir. Bu imkan Avrupalılaşıma süreci ile somutlaştırılmaktadır.

2. AVRUPALILAŞMA VE İŞADAMLARI ÖRGÜTLERİ

Avrupalılaşıma ulusal alanda yapısal ve politik değişikliklerin yanı sıra Avrupa norm ve değerlerinin içselleştirilmesini, söylemlerin ve kimliklerin yeniden şekillenmesini, dolayısıyla yeniden öğrenmeyi ifade etmektedir (Kubicek, 2005). Avrupalılaşımanın sonuçları ulusal alanda aktörlerin bu normları uygulamaya hazır olup olmamalarına göre değişmektedir (Salgado, 2005). Dolayısıyla ulusal alandaki aktörlerden biri olan işadamları örgütlerinin de Avrupa normlarını uygulamaya geçirme konusunda istekli olup olmaması Avrupalılaşıma bağlamında önem taşımaktadır.

İşadamları örgütleri Avrupalılaşıma sürecinde bir taraftan Avrupa normlarına uyum sağlamakta, diğer taraftan bazı ulusal özelliklerini korumaya çalışmaktadır. Avrupa ülkeleri iş dünyası bakımından farklı özellikler göstermektedir. Örneğin, Almanya'da bölgesel işadamları dernekleri varken, Hollanda genelinde birkaç büyük işadamları derneği bulunmaktadır. Söz konusu ülkelerin işadamları dernekleri arasında üye sayısı, bütçe, AB kurumları ile ilişkileri gibi parametreler bakımından önemli farklar bulunmaktadır (Wilts, Quittkatt, 2004). Bu durum Avrupalılaşıma sürecinde işadamları örgütleri bağlamında farklı sonuçların ortaya çıkabileceğini göstermektedir. İşadamları örgütlerinin Avrupalılaşıma etkisiyle dönüşümünde kendi özelliklerinin, örgütsel kültürlerinin, değerler ve kimliklerinin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Bu faktörler Avrupalılaşımanın derece ve yön bakımından ülkeden ülkeye farklılıklar göstermesine sebep olmaktadır (Salgado, 2005).

İşadamları örgütlerinin Avrupalılaşıma sürecine ilişkin olarak üzerinde durulması gereken önemli noktalardan biri, mali gücü daha fazla olan örgütlerin hem ulusal hem de Avrupa düzeyinde daha aktif bir şekilde çalışabilmesidir. Wilts (2001), Hollanda'daki işadamları derneklerini inceleyerek bu derneklerin ulusal alanda devlet organları ve diğer örgütlerle; Avrupa düzeyinde ise AB organları ve Avrupa işadamları örgütleri ile doğrudan iletişim içinde olduğunu ifade etmiştir. İşadamları örgütlerinin kendi ülkelerinde daha etkin olabilmek için adaylık sürecinde aktif rol almak istedikleri; iş dünyasını ilgilendiren Avrupa normları, rekabet kuralları ve anti-tröst yasalarını yakından takip ettikleri görülmektedir (Wilts, Quittkatt, 2004). Beyers ve Kerremans'ın (2007) Belçika, Hollanda, Almanya ve Fransa'daki ulusal çıkar gruplarını karşılaştırmalı olarak incelediği çalışması da işadamları örgütlerinin AB konularına ayırdıkları zaman ve harcadıkları enerji bakımından sendikalar ve diğer sivil örgütlerden daha önde olduğunu göstermektedir.

Üye ve aday ülkeleri incelediğimizde Avrupalılaşıma sürecinin işadamları örgütlerini 'AB'nin fon desteği', 'AB müktesebatına uyum' ve 'sosyal öğrenme süreçleri' ile şekillendirdiğini görmekteyiz (Iankova, 2009). İlk olarak AB, ulusal hükümetin yanı sıra sosyal aktörlerin de AB fonlarını hangi alanlarda ve nasıl kullanacaklarını koordineli bir şekilde belirlemeleri ve sürecin gidişatını birlikte izlemelerini önermektedir (Iankova, 2009). Bu yaklaşım işadamları örgütlerinin hazırladıkları projeler aracılığıyla AB fonlarından faydalanmasını mümkün kılmıştır. Örgütler AB tarafından öngörülen desteklerle ilgili AB kurumlarına görüş de bildirmektedir. İkinci olarak AB resmi belgelerinde işadamları örgütlerini de kapsayan çıkar grupları sosyal taraf olarak adlandırılmaktadır. 1997 yılında imzalanan Amsterdam Antlaşması'nda sosyal tarafların üye ve aday ülkelerde sosyal diyalogu sağlama konusunda en önemli aktörler olduğu ifade edilmiştir. Bu ifade çıkar gruplarının ulusal ve ulus üstü alanlarda önemli roller üstlendiklerini göstermektedir (Vaughan-Whitehead, 2003). AB, katılım müzakereleri sürecinde işveren ve işçi örgütlenmelerinin müzakerelere başlıklarını devletle karşılıklı olarak görüşmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Komisyon, AB'ye uyum sürecinde sosyal ortakların birbirleriyle görüş alışverişi içinde olmalarının özendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü sosyal ortaklar arasındaki işbirliği ulusal ekonomilerin rekabet güçlerini arttırmakta ve sosyal ortakların Avrupa piyasalarına katılmasını teşvik etmektedir. AB sosyal diyalogun özendirilmesi için tüm üye ve aday ülkelerde Ekonomik ve Sosyal Komitelerin kurulması kuralını getirmiştir. Avrupa Ekonomik ve Sosyal Komitesi'ni model alan bu organlar aday ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişmesinde sivil toplumun görüşlerini yansıtmakta ve danışma rolü üstlenmektedir. Bu organlarda işveren ve işçi kesimi ile farklı çıkarları savunan sivil toplum unsurları temsil edilmektedir (Iankova, 2009). Üye ve aday ülkelerdeki işadamları örgütleri bu gibi araçlarla AB müktesebatına uyum sürecine destek vererek Avrupalılaşıma katkı sağlamaktadır.

'AB'nin fon desteği' ve 'AB müktesebatının uygulanması' mekanizmalarında işadamları örgütleri stratejik ve araçsal olarak kendi güçlerini ve refahlarını arttırma imkanı bulmaktadır. Bu süreçte işadamları örgütleri, ulusal değişimi amaçlayan AB'nin öncelikle kendileri için yarattığı fırsatlara odaklanmaktadır. Dolayısıyla AB, söz konusu aktörler için öncelikle siyasi ve ekonomik fırsatlar kapısı olarak değerlendirilmektedir (Börzel, Soyaltın, 2012).

Son olarak ulusal alanda 'sosyal öğrenme süreçleri'nin yaşanması ise aday ülkedeki aktörlerin AB prosedürleri, normları ve kültürünü öğrenmelerini, içselleştirmelerini; kavrama, söylemler ve kimliklerde değişimin yaşanmasını ve Avrupalılaşımanın özünün gerçekleşmesini ifade etmektedir (Bulmer, Radaelli, 2004; Featherstone, Radaelli, 2003). Sosyal öğrenme süreçleri neticesinde Avrupalılaşımanın daha sağlam

temellere oturması beklenmektedir. Böylece aday ülke üye olduktan sonra nasıl hareket edeceğini, politika yapma faaliyetlerini nasıl yürüteceğini ve ulusal tercihlerini nasıl şekillendireceğini belirleyecektir (Iankova, 2009). Ulusal işadamları örgütleri bu süreçte Avrupa düzeyinde iş ilişkileri kurmaktadır. Söz konusu örgütler daha deneyimli olan Avrupalı muadillerinden AB'nin işleyişi, adaylık süreci, AB-iş dünyası ilişkileri hakkında bilgi edinmekte; bu örgütlerin kurdukları ağlardan faydalanma olanağı bulmaktadır. Bu ilişkileri kuran işadamları örgütleri ulusal alanda daha güvenilir ve daha prestijli olma olanağına kavuşmaktadır. İşadamları örgütlerinin Avrupalılaşması için rasyonel/teknik argümanlar öne sürmek, işbirliğine açık, olumlu ve güvenilir olmak, uyum sürecini reddetmemek, erken lobi yapmak, bir Avrupa perspektifi geliştirmek ve Avrupa düzeyindeki koalisyonlara katılmak önemli görülmektedir (Borragán, 2004). Üye ve aday ülkelerdeki işadamları derneklerinin Avrupa bünyesindeki muadilleri ile işbirliği içinde olması, söz konusu derneklerin örgütsel yapılarını ve demokratik işleyişlerini de olumlu etkilemektedir. Dolayısıyla işadamları örgütlerinin AB kurumları ve AB düzeyindeki işadamları örgütleriyle ilişki içinde olması kendi yapısı ve işleyiş süreçlerinde yenilikler getirmektedir (Iankova, 2009).

Bu araştırma Türkiye'deki işadamları örgütlerinin Avrupalılaşma sürecinden nasıl etkilendiğini örgütlerin Gümrük Birliği Antlaşması, Türkiye'nin aday ülke statüsü ve Ekonomik ve Sosyal Konsey'e bakış açıları çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın yöntemi Avrupalılaşma literatürüne dayanmaktadır. Cowles ve Risse (2001) Avrupalılaşma tartışmalarının özellikle ulusal hükümetler üzerine odaklandığını, ancak Avrupalılaşmanın gücün çeşitli ulusal aktörler arasında dağılmasını beraberinde getirdiğini ifade etmektedir. Yazarlar bu çeşitli aktörler arasında yasama organı, mahkemeler, bölgesel yönetimler, çıkar grupları ve şirketleri saymaktadır. Bu argümandan da anlaşılacağı üzere çıkar grupları olarak da adlandırılan işadamları örgütleri aday ülkelerin Avrupalılaşma sürecinde önemli rollere sahiptir. Öyle ki söz konusu örgütler adaylık sürecini hızlandırabilmekte, AB müktesebatına uyum sürecine katkı sağlayabilmekte, Birlik fonlarından yararlanarak yeni projelere imza atabilmekte ve toplumsal bilincin şekillenmesine katkı sağlayabilmektedir.

O'Donnell (1977) işadamları örgütlerini konu alan bir araştırmanın devlet-iş dünyası ilişkilerinden ayrı değerlendirilemeyeceğini belirtmiştir. Bu noktada Türkiye'deki işadamları örgütlerinin Avrupalılaşma sürecini incelemeye önce devlet-iş dünyası ilişkilerini incelemek yerinde olacaktır. Aşağıdaki bölümde ulusal alandaki işadamları örgütlerinin tarihsel/temel özelliklerine ve devletle olan ilişkilerine yer verilecektir.

3. TÜRKİYE'DE DEVLET-İŞ DÜNYASI İLİŞKİLERİ

Türkiye'deki işadamları örgütlerinin temel özelliklerinin yerleşmesinde Türk siyasal hayatının ve geleneksel devlet-toplum ilişkilerinin önemli bir rolü olduğu görülmektedir. İmparatorluk döneminde Osmanlı toplumunun 'sınıfsız bir toplum' olduğu inancı yerleşmiş; bu inanç Cumhuriyetin kurulmasını takip eden ilk yıllarda da korunmuştur. Tarım, bankacılık, gıda, ticaret, madencilik ve demiryolu sektörleri gayrimüslim azınlıklar, Avrupalı girişimciler ve devletin kontrolünde olmuştur (Çolpan, Hikino, Lincoln, 2010). Ekonomik elitler, yönetim tarafından şüphe ile karşılanmış, iş dünyasının kontrol altında tutulması gerektiği inancı yerleşmiştir. Bu anlayış, iş dünyasının çıkarlarının toplum içinde meşru görülmemesi ve çıkarların ekonomik elitler tarafından açıkça ifade edilmemesi kültürünü beraberinde getirmiştir. 1990'lı yıllara kadar işadamlarının 'sınıf', 'çıkarcı' ve 'lobicilik' gibi kelimeleri kullanmaktan kaçınmaları bu kültürün yansımalarıdır. Özellikle 1960'lı yıllarda ülkede sol hareketin güçlenmesi, işadamlarının söylemlerine ve hatta hareketlerine dikkat etmelerini beraberinde getirmiştir. İşadamları örgütleri çıkarlarını ve taleplerini ulusal değerlerle bağlantılandırarak ifade etme ihtiyacı duymuştur. Ancak bu durum onların devlet ile gayri resmi bir ilişki ağı kurmalarına sebep olmuştur. Politika yapma sürecinde sadece büyük sermaye varlık gösterbilmiştir. Dolayısıyla Türk iş dünyası bütünden ziyade belirli bir grubun sesi olabilmiş, özellikle Anadolu şirketleri uzunca bir süre varlık gösterememiştir. İş dünyasında kamplaşmalar ortaya çıkmış; 1990'larda sermaye birikimini sağlayan Anadolu girişimciler, daha önce İstanbul'daki zengin girişimcilerin yaptığı gibi kendilerini koruyacak siyasi gruplardan destek aramaya başlamıştır (Buğra, 1994).

Türkiye'deki işadamları örgütleri 1960'ların son yıllarına kadar zorunlu üyeliğin olduğu 'oda'lar şeklinde faaliyet göstermiş; odaların faaliyetleri devlet denetimi altında sürdürülmüştür. 1950 yılında 5590 sayılı Yasa ile kurulan TOBB, tüm sanayici, tüccar, müteahhit, taşımacı ve armatörün üye olduğu ticaret odaları, ticaret ve sanayi odaları, sanayi odaları, borsalar ve deniz ticaret odalarının en üst organı niteliğindedir (Sönmez, 1992). TOBB, ekonomik konularda TBMM'ye görüş bildirme rolünü üstlenmiştir. Ayrıca Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'nın talep etmesi halinde TOBB'un başka işlevler de üstlenebileceği yasada belirtilmiştir (Saybaşıllı, 1976). Tarihsel süreçte tüm çıkar grupları ve sivil örgütler potansiyel bir çatışma kaynağı olarak görüldüğü için hükümetler odalarla ilişki kurmayı tercih etmiştir. 1960'ların ilk yarısında iktidarda olan Adalet Partisi, odalara sadece 'yarı-resmi' kuruluş olmaları sebebiyle danışmış; odaların beyan ettiği görüşler ancak iktidarın politikalarıyla uyduğu noktalarda dikkate alınmıştır (Heper, 1991). Bu bakımdan 1961 Anayasası her ne kadar en liberal anayasa olarak anılsa da çıkar gruplarının çoğulcu ve liberal bir yakla-

şım içinde ele alınmasını sağlayamamıştır (Özbudun, 1991). 1961 yılında Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu kurulmuş; 1965 yılında ise İstanbul Ticaret Odası ve İstanbul Sanayi Odası'nın ortak girişimiyle AB ve Türkiye-AB ilişkilerindeki gelişmeler hakkında Türk iş dünyası ve kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla İKV kurulmuştur. 1971 yılında ise TOBB'dan ayrı, gönüllülük esasına dayalı bir örgütlenmeye gereksinim duyulması nedeniyle TÜSİAD kurulmuştur. Ancak 1980 darbesinin ardından Milli Güvenlik Kurulu, 1982 Anayasası ile çıkar gruplarının statülerini değiştirmiştir. Çıkar grupları yöneticilerin katında derin bir kaygı uyandırmış; dolayısıyla bu grupların politik faaliyetler yürütmeleri yasaklanmıştır (Özbudun, 1991).

Türkiye'deki işadamları dernekleri özellikle 1980'li yılların sonlarına doğru askeri darbenin etkilerinin azalması ile daha aktif bir şekilde ekonomik ve politik alanda faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu dernekler, özellikle büyük holdinglerin sahibi olan belli başlı işadamları tarafından kurulmuştur (Buğra, 1994). 1983 yılında iktidara gelen Anavatan Partisi (ANAP), kamu politikalarının oluşturulması sürecinde iş dünyasını dışlaması nedeniyle eleştirilmiştir. Çünkü parti, işadamları derneklerinin 'yarı-kamusal' bir özellik taşıması gerektiğine inanmış; derneklerin yalnızca uluslararası ilişkilerde rol oynamasını desteklemiştir. Bu yaklaşım, sadece birkaç güçlü işadamlarının etkin rol oynamasını beraberinde getirmiştir. Dönemin başbakanı Turgut Özal'ın TÜSİAD eski üyesi olması ve kabinedeki 20 bakanın 16 tanesinin daha önce özel sektörde çalışmış olması da bireysel ilişkilerin kurulmasını kolaylaştırmıştır. Kabinedeki bakanların Enka Holding ve Sabancı Holding gibi şirketlerle yakın ilişki kurdukları görülmüştür (Arat, 1991). Oysa güçlü işadamlarının bireysel ilişkiler kurarak bürokratlar ve iktidarla iletişim içinde olması, iş dünyasının ekonomik ve politik konularda tavsiye ve görüşlerini kamuoyuna duyurması ve iktidarı etkileyebilme gücünü ortaya koyabilmesine ket vurmuştur (Yavuz, 1972).

İslami Burjuvazinin Ortaya Çıkışı

Türkiye'de siyaset, iş dünyasının temsilinde belirleyici faktörlerden bir tanesi olmuştur. 1990'lara kadar devlet ve İstanbul burjuvazisi arasındaki yakın ilişki, Özal'ın liberal ekonomi politikaları ile değişikliğe uğramış; merkez dışındaki aktörler de farklı alanlarda varlık göstermeye başlamıştır (Gülfidan, 1993). Dönemin getirdiği olanaklardan özellikle Anadolu'daki küçük ve orta ölçekli işletmeler (KOBİ) fayda sağlamıştır (Ahmadov, 2008). Yeşil sermaye, İslami sermaye ya da Anadolu aslanları olarak adlandırılan işadamları grubu, doğrudan devlet desteği almaksızın özel sektörde faaliyet göstermeye başlamış, ardından dernekleşmiştir (Demir, Acar, Toprak, 2004). Buğra, devlet destekli sermaye birikimini sağlamanın bugün biçim değiştirdiğini, ancak çok güçlü bir şekilde devam ettiğini belirtmektedir (Özvarış, 2013). Böylece Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet eliyle desteklenen büyük burjuvazi ile 1980'lerde ortaya çıkan ve güçlenen

İslami burjuvazi 1990'larda karşı karşıya gelmiştir. Bu güç karşılaşması, siyasal İslam ve laiklik tartışmalarının politik ekonomi düzeyinde de kendini göstermesini beraberinde getirmiştir. 1990 yılında Anadolu işadamları tarafından kurulan MÜSİAD, Anadolu sermayesinin ancak 1980'lerden sonra bireysel çabalarla ortaya çıktığını savunmaktadır (Atasoy, 2009). Tarihsel süreçte İslamcı partilerle ideolojik ve organik ilişki kuran dernek siyaset, özgürlükler ve piyasa ekonomisi gibi konuları İslami referanslarla açıklamaktadır (Başkan, 2010).

1990'lı yıllarda TÜSİAD, MÜSİAD üyelerinin yasa dışı bağış toplama, vergi kaçakçılığı ve kayıt dışı ekonomiye katkı sağlama gibi meşru olmayan uygulamalar gerçekleştirdiğini iddia etmiştir (Öniş, Türem, 2002). 28 Şubat 1997 askeri müdahalesi ile MÜSİAD'ın faaliyetlerinin önemli bir kısmı durdurulmuş; pek çok işadamı üyelikten ayrılmıştır (Öniş, 2001). Ancak müdahalenin etkilerinin azalması, Türkiye'nin 1999 yılında AB adaylık statüsünü kazanması, Türkiye-AB ilişkilerinin derinleşmesi, 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesi ve bugüne değin iktidarda kalması MÜSİAD'ın ve diğer İslami derneklerin güçlenmesini sağlamıştır. 1998 yılında kurulan ASKON, MÜSİAD gibi Anadolu'dan çok İstanbul'da etkin olan bir örgüttür. Muhafazakar burjuvaziyi temsil eden bir diğer örgüt de 2005 yılında kurulan ve Anadolu'daki pek çok derneği temsil eden TUSKON'dur. TUSKON'un organize ettiği çok sayıda zirve ve ziyaret bugün Dışişleri Bakanlığı tarafından destek bulmaktadır (Atlı, 2011). Konfederasyon Başkanı Rızanur Meral, üyelerin büyük çoğunluğunun milli ve manevi değerlere bağlı olduğunu, konfederasyonda Fethullah Gülen'i takdir eden büyük bir kesimin olduğunu ifade etmiştir (Türk, 2009).

Türkiye'de devlet-iş dünyası ilişkileri halen 'güçlü devlet geleneği'nin izlerini taşımaktadır. 1990'lara kadar liberal işadamları örgütleri, 1990'lardan sonra ise muhafazakar işadamları örgütleri devlet politikalarının izin verdiği oranda politik, ekonomik ve sosyokültürel alanlarda faaliyet gösterebilmektedir.

4. AVRUPALILAŞMA SÜRECİNİN TÜRKİYE'DEKİ İŞADAMLARI ÖRGÜTLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Türkiye'deki işadamları örgütleri Avrupalılaştırma süreci ile birlikte gündem maddelerini, stratejilerini, yapılarını ve diğer derneklerle işbirliklerini yeniden değerlendirme fırsatı bulmuştur (Atan, 2004). Avrupa'daki işadamları örgütleri Avrupalılaştırma etkisi ile AB fonlarına başvurarak çeşitli projeler yürütmekte, üyelik statüsünün kazanılması için lobi faaliyetleri yürütmekte, Ekonomik ve Sosyal Komitelerde sosyal diyalog mekanizmasına katılmakta; böylece bir taraftan AB müktesebatına uyum sağlanmasına destek verirken bir taraftan da sosyal öğrenme sürecinden geçmektedir. Aşağıda Türkiye'deki işadamları örgütlerinin Gümrük Birliği Antlaşması'na, Türkiye'nin aday

ülke statüsüne ve Ekonomik ve Sosyal Konsey'e bakiş açılarının Avrupalılaşma sürecinin etkisiyle nasıl şekillendiği Avrupalılaşma mekanizmaları olan 'AB fonları', 'AB müktesebatına uyum' ve 'sosyal öğrenme süreçleri' başlıkları altında açıklanmaktadır.

AB Fonları

Türkiye'de hem muhafazakar hem de liberal işadamları örgütleri AB fonlarına başvurmakta ve AB projeleri yürütmektedir. Proje örneklerine bakacak olursak; MÜSİAD 'AB Trabzon Girişimi Projesi' ve 'Hidrolik Teknisyeni Yetiştirme Projesi'ni yürütmüştür. Türkiye ve AB arasındaki iletişimin güçlendirilmesi için 2010 yılında hazırlanan 'Türkiye'nin Avrupa Birliği İletişim Stratejisi'nde TOBB, TÜSİAD, İKV, TUSKON ve MÜSİAD görev almaktadır. TÜSİAD, TİSK ile birlikte 'AB Müktesebatı Uluslararası Seminerleri' düzenlemekte; TÜSİAD, TİSK ve TOBB, 'Hayat Boyu Öğrenmenin Geliştirilmesi Projesi' çerçevesinde üyelerine işyeri eğitimi vermektedir.¹ Projeler Türkiye-AB arasındaki iletişimin güçlenmesine katkı sağlasa da ilerlemede ancak işadamları örgütlerinin proje konuları ile uyumlu olan alanlarda sağlanabilmekte, Avrupalılaşma alanı dar tutulmaktadır.

AB Müktesebatına Uyum

İş dünyasının AB müktesebatına uyum bağlamında etki altında kaldığı ilk süreç, Gümrük Birliği sürecidir. Gümrük Birliği Antlaşması, iş dünyasının uluslararası piyasalarda faaliyet göstermesinin yanı sıra komşu ve uzak ülkelerle bağlantı kurmasına katkı sağlamıştır. Türkiye'deki şirketler ithal ikameci sanayi politikasının terk edilmesi ve ardından ekonomik liberalleşmenin yerleşmeye başlamasıyla yurtdışı bağlantılarını arttırmış, ihracatın yanı sıra ithalat da yapmaya başlamıştır (Bardakçı, 2007).

Antlaşmayı destekleyenlerin yanı sıra antlaşmaya karşı çıkan veto noktaları da olmuştur. O dönemde MÜSİAD, Müslüman ülkelerle Pamuk Birliği kurulmasını önermiş, Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dahil olmasına karşı çıkmıştır (Özcan, 1997). Dernek bu süreçte Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olan Refah Partisi (RP) ile yakın ilişki içinde olmuştur. RP, 28 Şubat sürecinde kapatılmış, yerine Saadet Partisi (SP) kurulmuştur. MÜSİAD, SP yerine Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen AKP'yi destekleme kararı almıştır. Dolayısıyla 28 Şubat sürecinin etkileri derneğin kısmi bir ideolojik değişikliğe gitmesini beraberinde getirmiştir. Dernek muhafazakar niteliğini sürdürmüş olmakla birlikte içe kapanık bir strateji yerine ekonomik, politik ve teknolojik açılardan gelişmiş Batı ülkeleri ile ortak iş ilişkilerine dayanan bir strateji izlemeye başlamıştır.

Bugün MÜSİAD Gümrük Birliği'nin olumlu ekonomik getirileri olduğunu belirtmekte, olumsuz etkilerin ise reformlarla düzeltilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (MÜSİAD, 2011). Antlaşmanın imzalanmasına destek veren TOBB, 2000'li yıllardan itibaren Türk işadamlarının seyahat özgürlüklerinin kısıtlanması dolayısıyla Gümrük Birliği'nin yeniden tartışılması gerektiğini ifade etmeye başlamıştır (AB Haber,

2005). TÜSİAD ise Gümrük Birliği'ne antlaşmanın imzalandığı tarihten günümüze destek vermiş, ancak AB'nin üçüncü ülkelerle yaptığı serbest ticaret antlaşmalarının Türkiye ekonomisine zarar verdiğini çeşitli platformlarda vurgulamaya başlamıştır (Wendt, 2008). Gümrük Birliği'ne karşı tutum sergileyen ASKON, ABD ile AB arasında imzalanması planlanan serbest ticaret antlaşmasının Türkiye ekonomisine büyük yük getireceğini, bu yük yerine Gümrük Birliği Antlaşması'nın tek taraflı olarak feshedilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Zaman, 2013). İKV ise Gümrük Birliği Antlaşması'nın sorgulanması yerine Gümrük Birliği'nin tam üyelikle tamamlanması gerektiğini savunmaktadır (Euractiv, 2013).

Liberal işadamları örgütlerinin Türkiye-AB Gümrük Birliği ilişkisini üyelik süreci ile birlikte değerlendirdiği görülmektedir. Muhafazakar işadamları örgütleri ise bu ilişkiyi adaylık sürecinden bağımsız değerlendirmekte ve antlaşmanın yeni gelişmeler karşısında ihtiyaçları karşılayamadığına vurgu yapmaktadır. İşadamları örgütleri antlaşmayı farklı perspektiflerden yorumlasa da antlaşmanın olumsuz etkileri olduğu konusunda hemfikirdir. Bu noktada sosyal öğrenme süreci işlemekte, örgütler ülke ekonomisi ve kendi çıkarlarını ilgilendiren konularda sesini hem Avrupa'daki hem de Türkiye'deki kamuoyuna duyurabilmektedir.

1999 yılında başlayan adaylık süreci işadamları örgütlerinin siyasi, ekonomik ve toplumsal konularda daha sık görüş bildirmelerini, hükümete öneriler getirmelerini sağlamıştır. Bu noktada AB'nin üye ve aday ülkelerde kurulmasını koşul olarak belirlediği Ekonomik ve Sosyal Komitelerin de önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu kurumlar ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesine ilişkin yasa tasarıları, ulusal programlar ve planlar konusunda fikirlerini sunmak; ülkenin ekonomik ve sosyal gelişmesini analiz eden yıllık raporlar hazırlamak ile yükümlüdür (Iankova, 2009). Türkiye'deki sosyal taraflardan biri olan işadamları örgütleri de yasal koşulluluk neticesinde 2001 yılında kurulan Ekonomik ve Sosyal Konsey'in bir parçası haline gelmiş; AB'nin işleyişi ve AB ile müzakereler konusunda bilgisini arttırmış ve üyelik sürecine katkı sağlamaya başlamıştır. İşadamları örgütleri bu kurumun bir parçası olarak farklı çıkar grupları arasında diyalog ortamının yaratılmış olmasını memnuniyetle karşılamıştır. Ancak Konsey, 2009 yılından bu yana hükümet kararı ile toplanmamakta ve dolayısıyla sivil toplum örgütleri, işçi ve işveren temsilcileri ekonomik ve sosyal politikalara ilişkin olarak görüş ve önerilerini bir arada tartışmamaktadır (2012 Progress Report). Konsey üyeleri arasında olan TOBB, TÜSİAD, MÜSİAD, TUSKON ve ASKON'un toplantılarının yeniden başlatılması konusunda herhangi bir çaba göstermediğine tanık olmaktadır. AB'nin de Türkiye'yi eleştirdiği bu gelişme neticesinde Türkiye'deki sosyal diyalog mekanizmalarından bir tanesi zayıf bırakılmaktadır (2013 Progress Report). Böylece hem AB müktesebatına uyum süreci aksatılmakta hem de sosyal öğrenme süreci kesintiye uğratılmaktadır.

İşadamları örgütleri AB Komisyonu tarafından hazırlanan İlerleme Raporlarına ilişkin görüş bildirmektedir. MÜSİAD söz konusu raporlarda Türkiye nüfusunun büyük bir bölümünü oluşturan Müslüman kesimin dini özgürlüklerinin (iş yerlerinde ibadethanelerin açılması, Cuma namazı vaktinde çalışanların izinli sayılması gibi) kısıtlanmasına yeterince yer verilmediğini vurgularken TÜSİAD, Türkiye'deki zorunlu din dersi uygulamasının insan hakları hukukuna uygun haline getirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. (MÜSİAD, 2011b; TÜSİAD, 2008) Ancak derneklerin sendikalarla ilgili mevzuatın AB müktesebatı ile uyumlu hale getirilmesine yönelik herhangi bir açıklama yapmadığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle işadamları örgütlerinin kendi çıkarları ile örtüştüğü noktalarda AB müktesebatına uyum sürecini desteklediği söylenebilir. Örgütler adaylık sürecinin 2006 yılında sekiz müzakere başlığının dondurulmasından ötürü sektöre uğratıldığına ve AB'nin zaman zaman Türkiye'ye çifte standart uyguladığına inanmaktadır. Fransa'da "Bir aday ülkenin Avrupa Birliği'ne üyeliği ile ilgili anlaşmanın onaylanmasına ilişkin yasanın Cumhurbaşkanı tarafından referanduma sunulacağına" dair Anayasa değişikliği paketi, 2008 yılında onaylandıktan sonra Türkiye'deki işadamları örgütlerinin tepkisini çekmiştir (AB Bakanlığı, 2008). Bu gibi politik engellerin yanı sıra 2008 yılında dünya ekonomik krizinin de işadamları örgütlerine olumsuz yansımaları olmuştur. MÜSİAD, TUSKON, TÜSİAD ve İKV bu olumsuz yansımalara rağmen ilişkilerin devam ettirilmesi gerektiğine inanmaktadır. TÜSİAD Türkiye'de son yıllarda oluşan iç kutuplaşmanın da AB müktesebatına uyum sürecini aksattığını ifade etmektedir. Özellikle 2013 yılındaki Gezi Parkı protestolarında polislerin orantısız güç kullanması eleştirilmiştir. TÜSİAD'a göre Türkiye'de temel hak ve özgürlükler, basın, internet, ifade özgürlüğü, hukuk devleti, denge ve kontrol mekanizmaları gibi alanlarda Kopenhag siyasi kriterlerinden geri adımlar atılmaktadır (TÜSİAD, 2014). MÜSİAD ve TUSKON, TÜSİAD'ın bu yaklaşımına katılmamakta, ASKON ise AB ilerleme raporlarının bir ivme sağlamadığını, Türkiye'nin AB üyesi olmasının zorunluluk olmadığını iddia etmektedir (ASKON, 2011).

Türkiye'deki işadamları örgütleri adaylık sürecinin başladığı dönemde AB üyelik sürecine tam destek vermiştir. Ancak söz konusu örgütler Türkiye ve AB üye ülkelerinin izlediği politikalarından olumsuz etkilenmekte, kendi çıkarları ile örtüşmeyen konuları göz ardı etmekte, AB müktesebatına uyum sürecini ileri düzeye taşıyamamaktadır.

Sosyal Öğrenme Süreçleri

Türkiye'nin 1999 yılında aday ülke statüsünü kazanmasının ardından işadamları örgütleri öncelikle sektörlerin ekonomik olarak bu süreçten nasıl etkilendiğine odaklanmıştır. Süreç içinde söz konusu örgütler Türkiye'nin AB'ye entegrasyonunu sadece ekonomik yönleri ile değil, çok boyutlu bir şekilde değerlendirmeye başlamış; adaylığın Türkiye'deki demok-

rasinin ve istikrarın korunmasına hizmet edeceğine inanmıştır (Atan, 2004). Türkiye'de büyük sermaye, AB üyeliğini istikrarlı bir şekilde desteklerken Anadolu sermayesi, AB üyeliğine önceleri karşı çıkmış; daha sonra süreci desteklemeye başlamıştır. AB üyeliğinin desteklenmesi ile sermaye birikiminin büyüklüğü arasında bir doğru orantı olduğu Wilts (2004), Beyers ve Kerremans'ın (2007) çalışmalarında da görülebilmektedir. Türkiye'de 1990'ların başında Batı karşıtı İslami grupların Anadolu sermayesini temsil etmesi, Anadolu sermayesinin mali kısıtların yanı sıra ideolojik nedenlerle de Avrupa entegrasyonundan uzak kalmasına neden olmuştur.

Türkiye'deki işadamları örgütleri arasında Brüksel temsilciliğini açmış olan ilk örgüt İKV'dir. İKV Brüksel Temsilciliği, üye olmayan bir ülkenin iş dünyası tarafından dönemin Avrupa Topluluğu kurumlarında temsil edilmesi ve Avrupa'daki muadil kuruluşlarla iletişim kurulması amacıyla kurulmuş ilk temsilciliktir (İKV Brüksel Temsilciliği, 2013). TOBB ise adaylık sürecinin başlaması ile AB-Türkiye ilişkilerinin derinleştirilmesine aktif olarak destek vermeye başlamıştır. TOBB'un Brüksel'deki çalışmaları 1998 yılında başlamış, 2006 yılında TOBB Brüksel Daimi Temsilciliği açılmıştır. Avrupa Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'ne (EUROCHAMBERS) 1996 yılında üye olan TOBB, Avrupa odaları ile işbirliği içinde olarak Avrupa ekonomisine yön vermeyi ve AB karar alıcılarına ulaşmayı hedeflemektedir (TOBB, 2013). Bir diğer işadamları örgütü olan TÜSİAD, 1990'ların ilk yıllarından itibaren Avrupa entegrasyonu ile ilişkilere destek vermektedir. Dernek, Avrupa İşverenler Konfederasyonu'na (BUSINESSEUROPE) üyelik statüsü kazanmış, Türkiye'nin üyeliği için lobi çalışmalarında bulunmuştur. Bu üyelik aynı zamanda Türkiye'deki ve AB'deki iş çevreleri arasında karşılıklı bilgilendirme ve görüş alışverişini de sağlamaktadır (Dinçer, 2008). TÜSİAD, üyeliğin ardından örgütsel yapısını Avrupa İşverenler Konfederasyonu'nun örgütsel şemasını dikkate alarak değiştirmiş ve 1995 yılında Brüksel ofisini açmıştır. Dernek bu şekilde Konfederasyon'daki varlığını güçlendirmeyi ve AB kurumlarında TÜSİAD'ın da temsil edilebilmesini amaçlamıştır (Atan, 2004).

Türkiye'deki İslami iş örgütlenmelerinin ise 2000 yılından sonra Avrupa iş dünyası ile iletişime geçtiğini görmekteyiz. Örneğin MÜSİAD 2003 yılında Avrupa KOBİ'leri Konfederasyonu'na (European Confederation of Associations of Small and Medium Enterprises) üye olmuştur. Dernek her yıl Konfederasyon'un genel kurul toplantılarına katılmakta, Avrupa KOBİ'leri ile işbirliği anlaşmaları imzalamaktadır. MÜSİAD 2013 yılında Brüksel ofisini açmış, Belçika ve Avrupa için bir koordinasyon merkezi olmanın yanı sıra kıtadaki siyasi ve ticari ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamayı amaçladığını duyurmuştur (Aygün, 2013). Yine TUSKON 2007 yılında Brüksel ofisini açmış, bu ofis aracılığıyla Türkiye-AB ilişkilerine ve Türkiye'nin Avrupalılaşmasına katkı sağlamayı amaçladığını duyurmuştur

(TUSKON, 2013). ASKON ise Brüksel'de ofis açma çalışmalarını sürdürmektedir (ASKON, 2013).

İşadamları örgütlerinin yurtdışı temaslarını arttırmaları ve Avrupa'daki muadilleri ile ilişkilerini derinleştirmeleri sosyal öğrenme süreçlerine katkı sağlamaktadır. Söz konusu örgütler Türkiye'nin AB üyeliğini desteklemekte, ancak üyelik koşullarını farklı perspektiflerden değerlendirmektedir. Demokratikleşme, sendikal haklar, azınlık hakları, dini özgürlükler ve kültürel haklar gibi konular iş dünyasının birbirinden farklı tutumlar sergiledikleri alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin TÜSİAD, etnik kimlik ve azınlık hakları gibi konularda liberal bir yaklaşıma sahipken, siyasal İslamı çoğu zaman eleştirmekte, İslami örgütlenmeleri çoğulcu ve eşitlikçi bir perspektiften değerlendirmektedir (Öniş, Bayer, 2010). Bir başka iş dünyası örgütlenmesi olan TOBB, üyelerinin devlet tarafından atanması dolayısıyla devletten bağımsız olarak hareket edememekte, hak ve özgürlükler konusunda devlet ideolojisinden ayrılmamaktadır (Bardakçı, 2007). MÜSİAD ise politik alanda temel vurgusunu dini özgürlükler üzerine yaparken sendikal hakların işçi ve işveren arasında güvensizlik bağı kurduğunu savunmaktadır (Ünalp Çepel, 2013). AB'ye göre Türkiye'de dini özgürlükler bağlamında Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne paralel bir yasal çerçeve oluşturulmuşsa da gayrimüslim cemaatler ve Alevilerin kısıtlamalara maruz kaldığı görülmektedir (2009 Progress Report). İşadamları örgütleri bu alanda AB müktesebatına uyum sürecine destek vermekte, ancak somut adımlar atmamakta ve sosyal öğrenme sürecine katkı sağlamamaktadır. İşadamları örgütlerini ilgilendiren en önemli konulardan biri olan sendikal haklar konusunda ise örgütler hem AB müktesebatına uyum sürecine katkı sağlamamakta hem de sosyal öğrenmeyi gerçekleştirememektedir. Örgütlenme hakkı, grev hakkı ve toplu iş sözleşmeleri hakkı bağlamında Türkiye'nin AB ve Uluslararası Çalışma Örgütü normlarına uyum sağlamaması (2013 Progress Report) işadamları örgütlerinin gündemine taşınmamaktadır. Yine Ekonomik ve Sosyal Konsey'in kurulmasına destek verilmiş olsa da Konsey üyesi çıkar gruplarının 2009 yılı itibariyle hükümet tarafından toplantıya çağırılmamasına ses çıkarılmamaktadır.

İşadamları örgütlerinin AB ile daha çok ekonomik alandaki ilişkilere önem verdiği, Avrupa'da kurulan ofislerin daha çok bu amaca hizmet ettiği söylenebilir. Dolayısıyla AB'ye üyelik için belirlenen koşullardan biri olan Kopenhag siyasi kriterleri konusunda işadamları örgütleri ortak hareket edememekte, AB müktesebatına uyum konusunda örgütlerin desteği yetersiz kalmakta ve sosyal öğrenme süreci aksatılmaktadır.

SONUÇ

Türkiye'deki işadamları örgütleri diğer üye ve aday ülkelerde olduğu gibi Avrupalılaştırma etkisiyle bir dönüşüm sürecinden geçmektedir. Bu süreçte örgütleri-

rin AB fonlarından yararlanarak projeler üretmeleri, AB müktesebatına uyum sürecinde rol oynamaları ve sosyal öğrenme sürecine dahil olmaları mümkün olmaktadır. Ancak 1995 yılında Gümrük Birliği ile başlayan, 1999 yılında adaylık statüsünün kazanılması ile perçinlenen işadamları örgütlerinin Avrupalılaştırma süreci gerek politik kararlar (AB'nin sekiz müzakere başlığını dondurması ve Türkiye'ye çifte standart uygulaması, Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin ise Ekonomik ve Sosyal Konsey'i 2009 yılı itibariyle toplanmaya çağırılmaması) gerek örgütlerin muhafazakar ve liberal dünya görüşleri çerçevesinde hareket etmesi ya da devlet yanlısı eğilimleri nedeniyle aksatılmaktadır. İşadamları örgütlerinin en başarılı olduğu alanlar AB fonlarından faydalanarak projeler üretmeleri ve ekonomik ilişkiler bağlamında sosyal öğrenme sürecinin devam ettirilmesidir. Sosyal diyalog mekanizmalarının güçlendirilmesi ve özgürlüklerin garanti altına alınması için çaba gösterilmesi, dolayısıyla hem AB müktesebatına uyum sürecinin desteklenmesi hem de sosyal öğrenme sürecinin her alanda devam ettirilmesi ihtiyacı göze çarpmaktadır.

SON NOTLAR

¹ TÜSİAD (2008), AB Müktesebatı Uluslararası Semineri: "İş Sağlığı ve Güvenliği ve Çevre", <http://www.tusiad.org.tr/bilgi-merkezi/raporlar/ab-muktesebati-uluslararası-semineri--iş-sağlığı-ve-güvenliği-ve-çevre/>, (30.11.2013); TÜSİAD (2013) Hayat Boyu Öğrenme Projesi, <http://www.tusiad.org/komisyonlar/bilgi-toplumu--bilgi-iletisim-teknolojileri-ve-inovasyon-komisyonu/blog/tusiad--hayat-boyu-ogrenme-projesi-kapsamında-millî-egitim-bakanlığı-ile-bir-protokol-imzaladı/>, (30.11.2013); Trabzon'un Sesi (2011), "AB Trabzon Girişimi Projesi", http://trabzonunesi.com/news_detail.php?id=78847, (27.11.2013); Türkiye (2006), "Hidrolik teknisyenleri yeni mezunlarını verdi", <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/genel/a293723.aspx>, (27.11.2013).

REFERANSLAR

AB Haber (2005), "Hisarcıklıoğlu: Gümrük Birliği yeniden tartışmaya açılın", http://www.abhaber.com/index.php?option=com_content&view=article&id=2871:hisarcikligumruk-birligi-yeniden-tartismaya-acilsin&catid=211:arsiv&Itemid=924, (26.11.2013).

AB Bakanlığı (2008), <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=41774&l=1>, 04.02.2015.

Ahmadov, R. (2008) "Counter Transformations in the Center and Periphery of Turkish Society and the Rise of the Justice and Development Party", *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 7(2-3), ss.15-36.

Arat, Y. (1991) "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State" Metin Heper (ed.) *Strong State and Economic Interest Groups. The Post-1980 Turkish Experience*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, ss.135-149.

ASKON (2011), Askon iktidara da muhalefete de tepkili,

<http://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/745267-askon-iktidara-da-muhalefete-de-tepkili>, (02.02.2015).

ASKON (2013), <http://askonkonya.org.tr/kurumsal-biyografi.html>, (26.11.2013).

Atan, S. (2004) "Europeanisation of Turkish Peak Business Organisations and Turkey-EU Relations" Mehmet Uğur, Nergis Canefe (eds.) Turkey and European Integration. Accession Prospects and Issues, London, Routledge, ss.100–121.

Atasoy, Y. (2009) "Islamic Engagement with European Universalism. State Transformation in Turkey" Yıldız Atasoy (ed.) Hegemonic Transitions, the State and Crisis in Neoliberal Capitalism, Routledge, USA, Canada.

Atlı, A. (2011) "Businessmen as Diplomats: The Role of Business Associations in Turkey's Foreign Economic Policy", *Insight Turkey*, 13(1), ss.109-128.

Ayberk, U., Boduroğlu, E. (1989) "Turkish Interest Groups Facing the European Community", *Yapı Kredi Economic Review*, 3(2), ss.125–158.

Aygün, S. (2013) "MÜSİAD Brüksel ofisini açtı", <http://www.binikir.be/news/141/ARTICLE/8795/2013-10-04.html>, (26.11.2013).

Bardakçı, M. (2007) "Europeanization and Change in Domestic Politics: Impact and Mediating Factors of the Copenhagen Political Criteria in Turkish Democracy: 1999-2005", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Almanya, Duisburg-Essen University, Department of Political Science.

Başkan, F. (2010) "The Rising Islamic Business Elite and Democratization in Turkey", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(4), ss.399–416.

Beyers, J., Kerremans, B. (2007) "Critical Resource Dependencies and the Europeanization of Domestic Interest Groups", *Journal of European Public Policy*, 14(3), ss.460-481.

Borragán, N. (2004) "EU Accession and Interest Politics in Central and Eastern Europe", *Perspectives on European Politics and Society*, 5(2), ss.244–272.

Börzel, T., Soyaltın, D. (2012) "Europeanization in Turkey. Streching a Concept to its Limits?" KFG Working Paper Series, The Transformative Power of Europe, 36, Freie Universität Berlin.

Buğra, A. (1994) *State and Business in Modern Turkey. A Comparative Study*, State University of New York Press, State University of New York.

Buğra, A. (1998) "Class, Culture, and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations", *International Journal of Middle East Studies*, 30(4), ss.521–539.

Bulmer, S., Radaelli, C. (2004) "The Europeanisation of National Policy?", *Queen's Papers on Europeanisation*, (1), ss.1–22.

Cowles, M. G., Risse, T. (2001) "Transforming Europe: Conclusions" Maria Green Cowles, James A. Caporaso, Thomas Risse (ed.) *Transforming Europe Europeanization and Domestic Change*, Cornell University Press, Ithaca, New York, ss.217-239.

Çolpan, A., Hikino, T., Lincoln J. (eds.) (2010) *The Oxford Handbook of Business Groups*, Oxford University Press, New York.

Demir, Ö., Acar, M., Toprak, M. (2004) "Anatolian Tigers or Islamic Capital: Prospects and Challenges", *Middle Eastern Studies*, 40(6), ss.166–188.

Diñçer, H., Gümrük Birliği Çerçevesinde AB'nin Üçüncü Ülkelerle Yaptığı Serbest Ticaret Antlaşmalarının Avrupa ve Türk İş Dünyasına Etkileri, Haziran 2008, Yayın No: TÜSİAD-T/2008-06-467.

Euroactiv (2013), İKV: Gümrük Birliği sorgulanmak yerine AB'ye tam üyelik tamamlanmalı, <http://www.euractiv.com.tr/ab-ve-turkiye/article/ikv-gumruk-birligi-sorgulanmak-yerine-abye-tam-uyelikle-tamamlanmali-028253>, (26.11.2013).

Featherstone K., Radaelli, C. (2003) *The Politics of Europeanization*, Oxford University Press, Oxford.

Gülfidan, Ş. (1993) *Big Business and the State in Turkey: The Case of TÜSİAD*, Boğaziçi University Press, İstanbul, 1993.

Heper, M. (1991) "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey" Metin Heper (ed.) *Strong State and Economic Interest Groups. The Post-1980 Turkish Experience*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, ss.3–25.

Iankova, E. (2009) *Business, Government, and EU Accession Strategic Partnership and Conflict*, Lexington Books, United Kingdom.

İKV Brüksel Temsilciliği (2013), <http://www.ikv.org.tr/icerik.asp?konu=temsilcilik&baslik=Br%FCcksel%20Temsilcili%F0i>, (26.11.2013).

Kubicek, P. (2005) "The European Union and Grassroots Democratization in Turkey", *Turkish Studies*, 6(3), ss.361–377.

MÜSİAD (2011a), <http://www.haberler.com/musiad-genel-baskani-omer-cihad-vardan-aciklamasi-2824518-haberi/>, (03.08.2011).

MÜSİAD (2011b), *Türkiye Cumhuriyeti Anayasa Önerisi*, Sayı: 75, İstanbul.

O'Donnell, G. (1977), "Corporatism and the Question of the State", James M. Malloy (ed.) *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh.

Öniş, Z., Bayer, R. (2010) "Turkish Big Business in the Age of Democratic Consolidation: The Nature and Limits of its Influence", *South European Society and Politics*, 15(2), ss. 181–201.

Öniş, Z., Türem, U. (2001) "Business, Globalization and Democracy: A Comparative Analysis of Turkish Business Associations", *Turkish Studies*, 2(2), ss.94–120.

Öniş, Z., Türem, U. (2002) "Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey", *Comparative Politics*, 35(4), ss.439-456.

Özvarış, H. (2013) "Prof. Ayşe Buğra: Anadolu'da Gülen cemaati tedirginliği var", <http://t24.com.tr/haber/prof-ayse-bugra-anadoluda-gulen-cemaati-tedirginligi-var/224944>, (27.11.2013).

Özbudun, E. (1991) "The Post-1980 Legal Framework for Interest Group Associations", Metin Heper (ed.) Strong State and Economic Interest Groups. The Post-1980 Turkish Experience, Walter de Gruyter, Berlin, New York, ss.41-55.

Özcan, N. (1997) "MÜSİAD Öncülüğünde Emir-Alim-Tüccar Buluşması", MÜSİAD Bülten 5(18), <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?dergiid=84&makaleid=2674>, (08.02.2013).

Salgado, R. (2005) "Giving a European Dimension to Civil Society Organisations", Workshop on the Institutional Shaping of EU-Society Relationships, Connecting Excellence on European Governance (CONNEX), Mannheim.

Saybaşı, K. (1976) "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Government: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Case", METU Studies in Development, 13(76), Ankara, ss.117-135.

Sönmez, M. (1992) Türkiye'deki Holdingler Kırk Haramiler, Arkadaş Yayınevi, Ankara.

TOBB Brüksel Daimi Temsilciliği (2013), <http://www.tobb.org.tr/AvrupaBirligiDairesi/Sayfalar/BrukseleDT.php>, (26.11.2013).

TOBB (2013), Avrupa İş Dünyasının Zirvesine Giden Yol, <http://www.tobb.org.tr/AvrupaBirligiDairesi/Dokumanlar/Faaliyetler/eurochambres/EUROCHAMBRESecim.pdf>, (27.11.2013).

Türk, E. (2009) "Son dönemin yükseleni muhafazakar dernekler", Milliyet, <http://www.milliyet.com.tr/Ekonomi/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&ArticleID=1123854&Date=20.03.2011&Kategori=ekonomi&b=Son%20donemin%20yükseleni%20muhafazak%C3%A2r%20dernekler>, (27.11.2013).

İKV Bülten (2011), "Türkiye'nin AB Katılım Süreci için Sivil Toplum Platformu Toplantısı Gerçekleştirildi", http://www.ikv.org.tr/images/upload/data/files/turkiyenin_ab_katirim_sureci_icin_sivil_toplum_platformu_toplantisi_gerceklestirildi.pdf, (31.01.2013).

Ünalp Çepel, Z. (2013) "Türkiye'de Sivil Toplum, Avrupalılaşıma ve Demokrasinin Güçlenmesi: MÜSİAD'ın Değişen Rolü", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, DEÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Vaughan-Whitehead, D. (2003) EU Enlargement versus Social Europe: The Uncertain Future of the European Social Model, Edward Elgar Publishing, USA, UK.

Wendt, R. (2008), BUSINESSEUROPE Güney Kore ve Ukrayna ile STA Raportörü, Gümrük Birliği Çerçevesinde AB'nin Üçüncü Ülkelerle Yaptığı Serbest Ticaret Antlaşmalarının Avrupa ve Türk İş Dünyasına Etkileri, Yayın No: TÜSİAD-T/2008-06-467.

Wilts, A., Quittkat, C. (2004) "Corporate Interests and Public Affairs: Organised Business-Government Relations in EU Member States", Journal of Public Affairs, 4(4), ss.384-399.

Wilts, A. (2001) "Europeanization and Means of Interest Representation by National Business Associations", European Journal of Industrial Relations, 7(3), ss.269-286.

Yavuz, F. (1972) "Özel Teşebbüs ve Planlı Kalkınmamız" Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi, Ankara.

TUSKON (2013), <http://www.tuskoneu.org/about-tuskon/>, (26.11.2013)

Türkiye'nin Avrupa Birliği İletişim Stratejisi (2010), http://www.abgs.gov.tr/files/strateji/abis_tr1.pdf, (27.11.2013).

Turkey 2009 Progress Report

Turkey 2012 Progress Report.

Turkey 2013 Progress Report.

TÜSİAD (2008), AB Müktesebatı'nın Üstlenilmesine Yönelik Türkiye Ulusal Programının "Siyasi Kriterler", "Yargı ve Temel Haklar", "Adalet, Özgürlük ve Güvenlik", "Kamu Alımları" Başlıkları İle İlgili Tespitler, http://www.tusiad.org/___rsc/shared/file/2008-09-18-UlusalProgramTaslagiTespitleri.pdf, (04.02.2015).

TÜSİAD: AB yolunda reformlar yavaşladı, siyasi kriterler geriye gitti, 20.11.2014, <http://t24.com.tr/haber/tusiad-ab-yolunda-reformlar-yavasladı-siyasal-kriterler-geriye-gitti,277711>, (02.02.2015).

Zaman (2013), "Amerika ile AB anlaşırsa Gümrük Birliği'nden çıkalım", http://www.zaman.com.tr/ekonomi_amerika-ile-ab-anlasirsa-gumruk-birliginden-cikalim_2066897.html, 19.03.2013, (26.11.2013).

